DOI: Https://doi.org/10.22067/JLS.2021.68758.1040

با اسکن تصویر، می‌توانید این مقاله را در تارنمای مجله مشاهده نمایید. ←

خـاطـره‌نامه‌های فــارسـی
گونه‌ای رایج در میانِ زندگی‌نوشت‌های شخصیِ خاطره‌سرشت

محبوبه شمشیرگرها[1]

چکیده

زندگی‌نوشــت‌های فارســی در مفهومی کلی، انواع نوشــتارهای مشــتمل بر روایتی واقع‌گرایانه از زندگی ایرانیان را دربر می‌گیرد که با بیش از یک‌ونیم قرن سـابقه، گسـتره آن همچنان رو به فزون اسـت. می‌توان در کلی‌ترین تقسـیم در راسـتای شـناخت گونه‌های فرعی زندگی‌نوشـت‌های شـخصـی، انواع حاصـل از شـیوه خاطره‌نویســی را مشــتمل بر «تک‌خاطره»، «مجموعه تک‌خاطرات»، «خاطره‌نامه»، «اتوبیوگرافی» و «وقایع‌نامه شخصی» دانست که شناخت خاطره‌نامه‌ها و طبقه‌بندی گونه‌های آن، موضوع نوشتارِ پیش رو است. «خاطره‌نامه» (memoir) نوعی زندگی‌نوشتِ شخصیِ خاطره‌سرشت است که به شرح مکتوب فرد درباره تنها بخشـی برجسـته از زندگی و تجربیاتش اختصـاص دارد. خاطره‌نامه‌ها اغلب از سـوی افراد مشـهور، سـیاسـتمداران، نظامیان و صـاحبان حرفه‌های اثرگذار به نگارش درمی‌آیند. در خاطره‌نامه ترتیب خطی زمان و پیوستگی رویدادها در بافتی سلسله‌وار رعایت می‌شود و در شکل موفق آن با قوس احساسی و شـخصـی همراه اسـت. شـباهت میان این نوع نوشـتاری و اتوبیوگرافی چنان اسـت که حتی در غرب نیز وجوه تمایز آن‌ها به‌درستی شـناخته و رعایت نمی‌شـود؛ درحالی‌که منتقدان تأکید دارند که در اتوبیوگرافی، نویســنده، هدف اســت؛ حال آنکه در خاطره‌نامه، هدف، نه شـخص نویســنده، بلکه رویداد/رویدادهای پیرامونیِ اوســت. برجســتگی نقش اجتماعی خاطره‌نامه در مقایســه با اتوبیوگرافی و قصـد آن در ترسـیم رویـداد، دوره، گروه یـا طبقـه‌ای خـاص موجـب شـــده تـا عمـده خـاطره‌نـامـه‌نویســـان از شـــخصـــیتی تاریخی‌اجتماعی برخوردار باشــند. مقاله پیش رو در پی ملاحظه صــدها زندگی‌نوشــت، به بازشــناخت، معرفی، بیان ویژگی‌های برجسته این نوع و ذکر مصادیقی از آن اختصاص یافته است.

کلیدواژه‌ها: خودسرگذشت‌نامه‌ها، خاطرات، اسناد تاریخی، انواع ادبی.

۱. استادیار سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی‌ایران، گروه پژوهش‌های ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی.
E-mail: Mah.shamshirgarha@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۸ بهمن ۱۳۹۹ — تاریخ پذیرش: ۱۹ مرداد ۱۴۰۰

مقدمه

سنت زندگی‌نگاری مدرن در ایران، یکی از رایج‌ترین گرایش‌های تاریخی‌ادبیِ معاصر است که حاصلِ آن شکل‌گیریِ هزاران زندگی‌نوشت فارسی در دو سده اخیر است. پیش‌تر، نگارنده در مقاله‌ای با عنوانِ «زندگی‌نوشت‌های فارسی و انواع آن» ایده «زندگی‌نوشت» را متضمن انواع نوشتارهای مبتنی بر «روایتی واقع‌گرایانه از زندگی بشر» مطرح، و بر ضرورت شناخت و طبقه‌بندیِ گونه‌های متعدد آن، تأکید کرده است. در مقاله مذکور، این اصطلاح تقریباً حاصل و معادل life writing و به‌منزله اَبَر ژانری با شأن تاریخی ادبی، حاوی انواعِ فرعیِ مبتنی بر شرح واقع‌گرایانه ماجراهای زندگی انسان دانسته شده که آن را با کلی‌ترین نگاه، می‌توان بر دو قسمِ عمده زندگی‌نوشت‌های غیرشخصی (او-روایتی) و زندگی‌نوشت‌های شخصی (من-روایتی) قابل تعریف دانست.(۱) صرف‌نظر از گونه‌های زندگی‌نوشت غیرشخصی (مشتمل بر انواعی نظیر زندگی‌نامه، کارنامه، یادنامه، زندگی‌نامه داستانی و از این قبیل)، گسترهٔ فراخِ زندگی‌نوشت‌های شخصی، بخشی قابل‌توجه از زندگی‌نوشت‌ها را تشکیل می‌دهد که به‌طورکلی در زبان انگلیسی، از آن به «ادبیات اتوبیوگرافیک»[1] تعبیر می‌شود.(۲) روایت آدمی از زندگی خود، با رویکرد واقع‌گرایانه، وجه غالب هم‌پیوندیِ همه زندگی‌نوشت‌های شخصی است؛ اما در کنار این وجه اصلی و برخی وجوه‌فرعی مشترک، قالب‌های متنوع این گستره وسیع از نوشتارها، دارای نقاطی به‌صورت مرزهایی سیال، لطیف و گاه غیر صریح‌اند که همین امر موجب شده تا در عین تشخّص نسبی هر یک، تمایز قطعی میان آن‌ها مشکل به نظر آید؛ به‌طوری‌که در مقدمه دایره المعارف زندگی‌نوشت، به کسانی که اساساً در زندگی‌نوشت‌ها به دنبالِ هر تعریف نهایی و قطعی باشند، اخطار داده شده است. (*Encyclopedia of life writing: 2001,* p.ix) در کنار سیالیت مرز میان گونه‌ها و تعلق این ژانر به عامه مردم، خارج از پایبندی‌های متداول در آثار آکادمیک، در ایران، تنوع و تکثر نوشتارها- چه از حیث تعداد و چه موضوع، ساختار، پدیدآورنده و ناشر، در کنارِ کم‌مایگیِ مطالعات زندگی‌نگاری، طبقه‌بندی گونه‌های متنوع را بسی دشوارتر ساخته است؛ تا جایی که راقم این سطور به پشتوانه صدها اثری که در این موضوع از نظر گذرانده، بر آن است که ارائه تقسیم‌بندی دقیق، ثابت و قطعی از آن‌ها تقریباً غیرممکن است؛ اما ازآنجاکه بررسی و شناخت هر مفهوم و پدیده‌ای، جز با شناخت انواع آن- هرچند نسبی و لغزان- ممکن نیست، طبقه‌بندی‌های متنوعی از نوشتارهای مذکور با ابتنا بر مقوله‌های مختلف مورد توجه بوده است.(۳) اما باوجود تلاش‌هایی که از پیش صورت گرفته، شاید در کنار طبقه‌بندی‌های پراکنده و غیرجامع و نه‌چندان مبتنی بر احصای حداکثر و دست‌کم بخش قابل‌توجهی از

---

1. Autobiographical Literature, Self- Writing Literature

نوشتارهای ایرانیان، و اغلب متأثر از طبقه‌بندی‌ها غربیان و نه‌چندان کارآمد، ارائه طبقه‌بندی دیگری لازم باشد. این مهم از مدتی پیش و پس از انجام طرحی با عنوانِ «کتاب‌شناسی خاطرات ایرانیان»(۴) مورد اهتمام نگارنده قرار گرفت؛ به امید آنکه بتواند بضاعت اندک خویش را در مسیر شناخت و طبقه‌بندیِ گونه‌های متنوع زندگی‌نوشت‌های شخصی مدرن فارسی به کار بندد. اولین نوعِ بازشناخته از زندگی‌نوشت‌های شخصی «تک‌خاطره» است که در بستر ادبیات و تاریخ‌نویسی معاصر، در قالب «مجموعه تک‌خاطرات» بروز یافته است. پس از معرفی این گونه نوشتاری(۵)، در مقاله پیش رو قصد بر آن است که یکی از دیگر گونه‌های رایج در ادب فارسی بازشناسانده شود. نگارنده پس از درک و شناخت این نوع بر اساس مصادیق و مظاهر آن به روش استقرایی و سپس تحلیل آن‌ها، نام «خاطره‌نامه» را در ایفاد این مفهوم برگزیده است. گفتنی است این بررسی با تمرکز بر زندگی‌نوشت‌های مبتنی بر دوره‌های قاجار و پهلوی به انجام رسیده است. در این مقدمه، به دو دلیل از ذکر پیشینه پژوهش در این موضوع چشم‌پوشی می‌شود. اول آنکه، با وجود تلاش‌های پیشین، نمی‌توان از تلاشی متمرکز، برجسته و تعیین‌کننده در شناخت انواع زندگی‌نوشت‌ها نشان یافت. ضمن آنکه پیشتر در مقاله «زندگی‌نوشت‌های فارسی و انواع آن» که از آن یاد شد، پیشینه مفصلی درباره مباحث و مبانی نظری خاطرشناسی به‌طورکلی به نگارش درآمده و در اینجا تنها به ارجاع به نوشتار مذکور اکتفا می‌گردد.(۶)

۱. خاطره‌نامه

مفهومی که در این نوشتار از آن به «خاطره‌نامه» تعبیر شده، نوعی زندگی‌نوشتِ شخصیِ خاطرسرشت است که به شرح مکتوبِ فرد درباره بخشی برجسته از زندگی و تجربیاتش اختصاص یافته باشد. به نظر می‌رسد این گونه نوشتاری در فارسی را می‌توان معادلی برای مفهوم ممور[1] در نظر گرفت. این کلمه از لاتینِ «ممورا»[2]، زیرمجموعه‌ای از ادبیات بیوگرافیکال در غرب به شمار می‌رود که امروزه در معنایی نزدیک به اتوبیوگرافی و خودزندگی‌نامه و در تلقی عوامانه، گاه به جای آن استفاده می‌شود.(۷) اصطلاحِ «خاطره‌نامه» از ترکیب دو واژه «خاطره» و «نامه» استفاده است. در این ترکیب، به واژه عربی اول (خاطر(۸)+ «ه» نسبت)، واژه فارسی و پرکاربرد «نامه» افزوده شده که گستره معنایی آن در زبان و ادب فارسی از گذشته تاکنون بس فراخ بوده است. «نامه»، پهلوی «نامک» (=کتاب) است که طبق لغت‌نامه دهخدا، در تاریخ زبان فارسی بر معانی زیادی دلالت داشته است؛ از جمله، «مراسله»، «مرقومه»، «مکتوب»،

1. memoir
2. memoria

«قرطاس»، «نوشته»، «کتابت» و «خط»؛ اما آنچه موجب بهره‌مندی از آن در این ترکیب شد، تأکید فرهنگ‌نویسان متعدد بر استفاده از این اصطلاح در معنای «کتاب» به معنای نوشتاری مطول و پی‌درپی است که در اصطلاحاتی نظیر شاهنامه، مرزبان‌نامه، فرس‌نامه، بازنامه و امثال آن آمده است.(۹)

در سنت زندگی‌نگاری غربی، ممور یا همان خاطره‌نامه از اوایل قرن بیستم، به‌طور خاص به معنای یکی از ژانرهای ادبیات غیرداستانی مشتمل بر روایت‌های مفصل زندگی شناخته شده است. امروزه نیز خاطره‌نامه، نوعی پویا در غرب است که زیرشاخه اتوبیوگرافی اما متفاوت با آن تعریف می‌شود. این نوع نوشتاری، حاوی اظهاراتی است که در مقام واقعیت درک می‌شود و با قصد شرح «پاره‌ای از زندگی»، تنها بر قسمت‌هایی از روایت‌های زندگی انسان متمرکز است. خاطره‌نامه‌ها اغلب از سوی افراد مشهور، اثرگذار، سیاستمداران، فرماندهان نظامی و صاحبان حرفه‌های شناخته شده به نگارش درمی‌آیند و راویان، بیش از زندگیِ خصوصیِ تعمیم یافته در تمام عمر، در آنها به وجه متعین و بخشِ برجسته زندگی خویش می‌پردازند و با توجه به جایگاه برترِ حرفه‌ای، ماجراهای پشت‌سرگذاشته در زمینه/ زمینه‌های خاص را با رویکردی برون‌گرا در مقامِ فاعل یا شاهد روایت می‌کنند؛ به‌عبارت‌دیگر، خواننده این آثار، کمتر، از زندگی خصوصی و رشد شخصیت و حالات روحی و روانی راوی اطلاع می‌یابد؛ بلکه بیشتر با رفتارهای نویسنده و حوادثی که وی در زمینه‌ای که خود تعیین کننده آن است، آشنا می‌شود و ازاین‌جهت شاید بتوان این آثار را به گزارش وضعیت موضوع یا حرفه مورد شهرت راوی، در تبیین عرض زندگی –و نه طول آن– نزدیک دانست. ازاین‌رو، اغلب این آثار، برخلاف دفترچه یادداشت‌های‌شخصی، به قصد انتشار نوشته می‌شوند. بسیاری از خاطرات جنگ جهانی اول از نمونه‌های ممتاز این نوع نوشتار در غرب شناخته می‌شوند. شاید بتوان در تقسیم‌بندی جیمز اولن، اندیشمند آمریکایی، از زندگی‌نامه‌های خودنوشت، این نوع نوشتاری را تقریباً معادل گونه‌ای دانست که در فرهنگ‌نامه ادب فارسی از آن به «زندگی‌نامه خودنوشت مضمونی» یاد شده است.(۱۰)

خاطره‌نامه‌ها را شاید بتوان نزدیک‌ترین نوع زندگی‌نوشت به داستان تصور کرد؛ چراکه به‌طور متداول، در آنها از تکنیک‌های مشابه زیادی بهره گرفته می‌شود. در خاطره‌نامه‌ها ترتیب خطی زمان و پیوستگی رویدادها در بافتی سلسله‌وار رعایت می‌شود. هرچند در این نوع مانند برخی زندگی‌نوشت‌های دیگر، یک بازگویی نسبتاً مستقیم از حوادث صورت می‌گیرد، اما روایت زندگی در این نوع، قوس احساسی و شخصی بیشتری در مقایسه با سایر گونه‌ها پیدا می‌کند. معمولاً نویسنده این آثار، خواننده را در تفهیم و درک حوادث سهیم می‌کند و صرفاً از ذکر تقویمی رویدادها دوری می‌ورزد. در این راستا، او گاه لازم می‌بیند از مقام راوی فاصله گرفته و خود را در جایگاه خواننده ببیند.

خواننده نیز در حین خواندن داستان زندگی راوی، بسیاری از مسائل ناگفته و روایت نشده را به حدس و گمان در می‌یابد و با چشم خود ناظر وقوع حوادث می‌گردد (*Encyclopedia of life writing: 2001,* p. 595).

۲. نسبت اتوبیوگرافی و خاطره‌نامه

ازآنجاکه اغلب، شناخت مفاهیم جز در قیاس با سایر مفاهیم مرتبط کامل نمی‌گردد، در ادامه، بر آن شدیم تا ویژگی‌های خاطره نامه را در نسبت با یکی از انواع همجوار آن یعنی «اتوبیوگرافی» دریابیم.[۱۱] قدمت واژه اتوبیوگرافی در زبان انگلیسی از خاطره‌نامه کمتر است. سابقه کاربرد این مفهوم به ابتدای قرن شانزده میلادی، با دلالت بر هر ثبت شخصی از وقایع، نه مفهوم و محتوای تاریخِ کاملِ زندگی برمی‌گردد. حال آنکه واژه اتوبیوگرافی تا اواخر قرن هجده و اوایل نوزده میلادی به‌کار نرفته است. در این زمان بود که این کلمه برای روایت‌های شخصی از خود با توجه به تحولات بعد از رنسانس و نهضت رمانتیک به کار رفت. برخی تئوری‌پردازان متقدم غربی، با قائل شدن به ارجحیت اتوبیوگرافی در زندگی‌نوشت‌ها، خاطره‌نامه‌ها را تنها اتوبیوگرافی ناقص و تاریخ شخصی نادرست می‌دانستند؛ اما پس از رواج رویکردهای درون‌نگرانه و هویت‌شناختی از اوایل قرن بیستم که به‌تدریج نگاه نویسندگان خاطره‌نامه‌ها را از تمرکزِ صرف بر موضوعات بیرونی جدا کرد و به کشف فردیت خویش در متن واداشت، و نیز از طرف دیگر با شناخت بسیاری از موضوعات اجتماعی و فرهنگی از سوی اتوبیوگرافی‌نویسان و افزایش تعامل آنان با جامعه، مرز میان اتوبیوگرافی و خاطره‌نامه تا حدود زیادی محو، غیر صریح و لغزنده شد؛ بنابراین هرچند تا همین امروز، خاطره‌نامه‌نویسی همچنان به‌منزله سنتی نوشتاری در کنار اتوبیوگرافی، با ویژگی‌های منحصر به خود باقی مانده، امروزه بسیاری از اتوبیوگرافی‌ها را که موضوع و جایگاه خود را به لحاظ تاریخی و جامعه‌شناختی، دریافته و مطالب زیادی در تعامل راوی با فرهنگ و محیط بیرون سوژه در بر دارند، نمی‌توان چندان متمایز از خاطره‌نامه دانست؛ به‌طوری‌که حتی گاه در غرب نیز تمایزات و نقاط فصل آنها که در ادامه خواهد آمد، بازشناخته یا رعایت نمی‌شود؛ اما در دهه‌های اخیر، بسیاری از منتقدان در دیدگاه‌های خود تجدیدنظر کرده و ضمن تبیین ویژگی‌های مصادیق موجود، هویتی متمایز و ویژه برای خاطره‌نامه در مقابلِ اتوبیوگرافی قائل شده‌اند (*Encyclopedia of life writing*, 2001: pp595). در ایران تفاوت میان این دو گونه ناشناخته است و اساساً با هویت‌نایافتگی خاطره‌نامه، از همه انواع نوشتارهای فارسی مبتنی بر خاطرات شخصی، در مفهومی وسیع به «خودزندگی‌نامه/ زندگی‌نامه شخصی» با معنایی تقریباً معادلِ اتوبیوگرافی تعبیر

می‌شود. حال آنکه، به سببِ وجود مصادیق متعددِ خاطره‌نامه- هرچند که مفهوم و ویژگی‌های آن کشف و تبیین نشده- نمی‌توان از تفاوت‌های میان این با دو نوع همجوار چشم پوشید:

۱-۲. محوریت راوی یا رویدادها

اولین وجه تفاوت این دو نوع، به درجه تأکید آنها بر خویشتنِ نویسنده یا حوادثِ بیرونی ناظر است. در اتوبیوگرافی، نویسنده، هدف و مقصود است؛ هرچند که این مسئله به‌طور قطعی ممکن نیست؛ درحالی‌که در خاطره‌نامه، هدف، نه شخص نویسنده، بلکه رویداد/رویدادهای زندگی او یا اساساً دیگری است؛ به‌عبارت‌دیگر در اتوبیوگرافی، راوی/ شخصیت اصلی (سوژه)، اهمیت دارد؛ اما در خاطره‌نامه‌ها رویداد بیرونی (ابژه) مرکز توجه است. در خاطره‌نامه غالباً منظور از پیگیری خط زندگی راوی، فهم مقطع، موضوع، حوادث یا جنبه خاصی از آن است. نویسندگان اتوبیوگرافی در درجه اول به خویشتن به‌عنوان سوژه توجه دارند و شرح احوال و رویدادهای بیرونی در آنها، جنبه فرعی و مکمل دارد (Silverman, The Meandering...). فی‌الجمله، خاطره‌نامه‌ها رویدادمحور و اتوبیوگرافی‌ها راوی‌محوراند؛ بنابراین نقطه یا دوره اوج در اتوبیوگرافی، چندان معنایی ندارد. درحالی‌که می‌توان در برخی خاطره‌نامه‌ها از آن نشان یافت. برای مثال می‌توان از ۲۱ آذر ۱۳۲۴ تشکیل فرقه دموکرات آذربایجان و نقش سیدجعفر پیشه‌وری در آن یاد کرد. این کتاب، حاوی خاطرات سرتیپ علی‌اکبر درخشانی، از افسران پایه‌گذار ارتش جدید ایران و فرمانده قشون آذربایجان غربی در مقابله با فرقه دموکرات به رهبری جعفر پیشه‌وری در ماجرای ۲۱ آذر ۱۳۲۴ و شکست فرقه دموکرات آذربایجان است که نویسنده در شرح خاطرات خود، اعتنایی به روایت خویش ندارد. بلکه آنها را — صرف‌نظر از انگیزه درونی- با تکیه بر ثبت رخدادها و آگاهی دیگران از رخدادهای این دوره کوتاه به نگارش درآورده است.

۲-۲. سویه درونی یا بیرونی

در ادامه وجه افتراق اول، می‌توان بر برجستگی نقش اجتماعی خاطره‌نامه در مقایسه با اتوبیوگرافی، تأکید کرد؛ اما خاطره‌نامه‌ها غالباً از سوی کسانی نوشته می‌شوند که حوادث و تجارب جمعی دارند و هدف‌گیری در آنها بیشتر به حضور «من» انسانی در اجتماع است تا درونیات فرد. به تعبیر دیگر، سویه یا هدف‌گیری اتوبیوگرافی، بیشتر درونی[1] است و اصرار نویسنده بر بیان حقایق جزئی و کلی و واقعیت‌های تاریخی زندگی خویش است؛ ولی محور

1. inward

خاطره‌نامه‌ها با سویه بیرونی[1]، فهم حوادث پیرامون است و اساساً خوانندگان برای درک رویدادها به خوانش آنها مبادرت می‌ورزند. برای مثال می‌توان به ما را به سخت‌جانی خود این گمان نبود اشاره کرد. این کتاب، حاوی خاطرات سید ابوالحسن رضوی، از رجال سیاسی ایران در دوره پهلوی و نماینده مجلس شورای ملی در دوره‌های دهم تا شانزدهم است. او در روایت خاطرات خویش به نقل ماجراهای زندگی شخصی و احوالات درونی چندان اعتنا ندارد؛ بلکه ماجراهایی برای او درخور ذکرند که در آنها رخدادی سیاسی و اجتماعی شرح داده می‌شوند.

۲-۳. شأنیت فردی یا اجتماعی

نویسنده اتوبیوگرافی در درجه اول و اساساً به «خویشتن» می‌پردازند اما نویسنده خاطره‌نامه معمولاً فردی است که در حوادث تاریخی نقش داشته یا ناظر بوده و با هدف شرح وقایع، نه خویشتن، قلم به دست می‌گیرد؛ به‌عبارت‌دیگر کارکرد اجتماعی خاطره‌نامه‌ها بیشتر از اتوبیوگرافی‌هاست. به‌طوری‌که به‌راحتی می‌توان در آنها از یک گروه یا طبقه خاص نشان یافت؛ به‌عبارت‌دیگر محوریت در این آثار معمولاً با افراد نیست بلکه با جامعه است و نویسنده به‌تنهایی موضوعیت ندارد بلکه او قابی است که از طریق آن، جامعه دیده می‌شود؛ بنابراین می‌توان هنگام مواجه شدن با یک متن خاطره‌نامه، اولین سؤال را متوجه نقش اجتماعی اثر کرد و از جایگاه نویسنده در فرهنگی که ارائه می‌کند پرسید. از همین جهت خاطره‌نامه‌ها بیشتر، شخصیت‌ها را تاریخی می‌بینند و با خواندن آنها اطلاعات قابل‌توجهی درباره دوره‌ای تاریخی، رویداد، نهاد، هویت، گروه یا طبقه‌ای خاص نیز دریافت می‌شود (Britannica؛ *Encyclopedia of life writing*, v2, 2001: p.596). ازاین‌رو، عمده خاطره‌نامه‌ها برخلاف برخی از اتوبیوگرافی‌ها، به قصد انتشار نوشته می‌شوند. برای مثال می‌توان از خاطرات سلطانی از قصر شیرین تا قصر قجر یاد کرد که به اهتمام محمدعلی سلطانی به نگارش درآمده است. این کتاب، دربرگیرنده خاطرات و گزارش‌های محمدطاهر سلطانی از واقعه دستگیری، زندان و تبعید سران کُرد، لُر، بختیاری، قشقایی و بلوچ به‌وسیله حکومت پهلوی، در فاصله سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۲۰ است.

۲-۴. اشتمال بر همه یا بخشی از زندگی

دیگر آنکه، خاطره‌نامه‌ها برخلاف خودزندگی‌نوشت‌ها که همه طول عمر را در بر می‌گیرند، تنها بر توسعه شخصیت

1. outward

راوی در گستره‌ای از دوره و بُعدی از زندگی او متمرکز می‌شوند. به‌عبارت‌دیگر اتوبیوگرافی، ماجرای یک زندگی است و نویسنده بدون هرگونه محدودیتِ درون‌مایه‌ای و موضوعی، به نحوی تلاش می‌کند تا همه عناصر زندگی خود را پوشش دهد (*Encyclopedia of life writing*, v2, 2001: p.75). برای مثال انتظار نمی‌رود که راوی صرفاً به رشد و حرفه‌اش بپردازد، بلکه واقعیات و هیجانات مرتبط با خود، خانواده و کشمکش‌های درونی او در شکل‌گیری شرح زندگی‌اش اهمیت دارد. به تعبیر دیگر، خواننده با هدف شرح و توصیف رویداد یا دوره‌ای خاص از زندگی به سراغ خاطره‌نامه می‌رود، اما در اتوبیوگرافی به دنبال کشف خود راوی و منتظرِ فهم روایت‌های همه‌جانبه و تمام‌زندگی او است. ویلیام زینسر[1]، از پژوهش‌گران بیوگرافی و خاطره‌نویسی بر آن است که برخلاف اتوبیوگرافی که در یک خط مشخص از تولد تا شهرت حرکت می‌کند، خاطره‌نامه‌ها بر دوره‌ای در طول زندگی سوژه که به‌طور غیرمعمول و فوق‌العاده روشن و برجسته است، تمرکز دارد. آن‌ها بخشی از زندگی را به تصویر می‌کشند و بیشتر آن را نادیده می‌انگارند؛ به‌عبارت‌دیگر، خاطره‌نامه یک داستان طولانی از تولد تا قبل از مرگ نیست؛ بلکه ممکن است تکه‌ای از زندگی و پنجره‌ای به سوی آن باشد که از زاویه نگاه و لنز راوی مورد توجه قرار گرفته است (Silverman, 2009: 125-127). دامنه زمانی خاطره‌نامه را نیز بافت و زمینه اثر تعیین می‌کند؛ گاه می‌تواند بخشی کوتاه و خاص از زندگی او و گاه دوره‌ای طولانی را دربرگیرد. غالباً عامل اصلی رخدادهای روایت شده در خاطره‌نامه، مضمون و ماجرایی خاص است که همین، اساس وحدت وقایع در خاطره‌نامه است؛ برای مثال، دوران ریاست جمهوری یا مبارزه و زندان نویسنده. بهترین خاطره‌نامه‌ها چنان است که نویسنده طوری روی یک موضوع تمرکز می‌کند که گویی کل زندگی او تصویری لحظه‌ای از آن موضوع است. برای مثال می‌توان از ساعت ۴ آن روز، خاطرات معصومه (مهین) محتاج از دو سال بازداشت و شکنجه و زندان‌های مختلف در دوران رژیم پهلوی یاد کرد که گویی تنها وجه متعین و دوره قابل ذکر زندگی راوی دوره حبس او است.

۵-۲. اشتمال بر وجهی خاص یا وجوهی متعدد

درحالی‌که شرح‌حال‌نویسی به زمان و گذشت سال‌های عمر نیاز دارد و هر چه از سال‌های عمر نویسنده بیشتر گذشته باشد، مطالب بیشتری وجود دارد تا او بتواند شرح و تصویری کامل از زندگی خود از تولد تا بلوغ ارائه دهد، در خاطره‌نامه وجود تنها فکر و عقیده و احساس و حادثه کافی است. در خاطره‌نامه وجود تنها فکر و عقیده و احساس و

1. William Zinser

حادثه کافی است. ازاین‌رو خاطره‌نامه‌ها برخلاف اتوبیوگرافی‌ها که به همه ابعاد و جنبه‌های مهم زندگی انسان توجه دارند، معمولاً بر دانش، موضوع یا بُعدی از زندگی او استوارند و پرداختن به سایر شئون آن در چنین آثاری تنها از حیث توصیف و تبیین جنبه‌های کلیدی و موضوع اصلی اهمیت دارد؛ به‌عبارت‌دیگر در اتوبیوگرافی، «داستان زندگی» فرد روایت می‌شود اما در خاطره‌نامه، «داستانی از زندگی» فرد به‌منزله حوادث برجسته و نقاط عطف زندگی وی تعریف می‌شود. به همین دلیل، معمولاً در خاطره‌نامه‌ها از آغاز تا پایان، «وحدت عمل» وجود دارد. ازاین‌رو حادثه یا حوادثی که در تحول این مرحله‌ها نقش ندارند، حذف می‌شوند. ماجرا در خاطره‌نامه مانند نخ تسبیح است که از میان حوادث می‌گذرد و به اثر شکل می‌دهد. داستان‌هایی وجود دارد که خاطره‌نویس می‌تواند آنها را حذف کند، بدون آنکه به اثرش صدمه‌ای وارد شود. ممکن است نویسنده خوشه افکار و ماجراهایی را در نظر داشته باشد، اما تنها ماجرایی مسلط و واحد، افکار و روایت‌های او را به سمت‌وسوی خود می‌برد. (Silverman, The Meandering...). در اینجا این نکته قابل‌توجه است که هر چه جزئیات زندگی در ماجرای خاطره‌نامه، با کلیت موضوعِ مسلط، پیوسته و هماهنگ‌تر باشند، با اثری یکپارچه‌تر مواجه خواهیم بود؛ اما در مقابل، اتوبیوگرافی، سرشار از فراز و فرودهای موضوعی است که در طول زندگی جریان دارد. ازاین‌جهت می‌توان گفت درحالی‌که شخصیت راوی در خاطره‌نامه ایستا است، در اتوبیوگرافی پویا و تکاملی است. برای مثال در واقعه سیاسی لار در سال ۱۳۲۸ شمسی که مشتمل است بر خاطرات محمد شفیع شفیعی، نماینده مجلس دوره پانزدهم و شانزدهم لار درباره ماجرای واقعه خونین این شهر در زمان انتخابات دوره شانزدهم مجلس شورای ملی، هیچ‌یک از ابعاد و وجوه دیگر زندگی نویسنده روایت نشده است.

۶-۲. رویکرد معطوف به نویسنده یا خواننده

نویسندگان بیشتر خاطره‌نامه‌ها، رویکردی معطوف به خواننده دارند؛ یعنی به‌منظور اطلاع‌رسانی، ادای دین، اندرز، عبرت، بیدارگری، ایجاد نگرش انتقادی و از این قبیل به خلق آثار خود دست می‌زنند؛ حال آنکه گفتمان غالب در اتوبیوگرافی‌ها، گفتمان هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و روان‌شناسی است که در آن، رویکرد سرگذشت‌نامه، معطوف به نویسنده شکل می‌گیرد و هویت فردی وی برجستگی دارد. از همین جهت، اتوبیوگرافی‌ها ماندگارند چون موضوع آنها انسانی است؛ درحالی‌که خاطره‌نامه‌ها معمولاً به موضوعی مربوط می‌شوند که از وجه و اعتنای تاریخی برخوردارند و به همین دلیل، بعد از گذشت مدت‌زمانی نه‌چندان طولانی، جذابیت خود را از دست می‌دهند و کارکرد

آنها تنها به تبیین تاریخی برای طبقه‌ای خاص از جامعه محدود می‌شود. برای مثال می‌توان به از دانشگاه تهران تا شکنجه‌گاه ساواک: روایت مبارزات دانشجویی و حکایت کمیته مشترک ضدخرابکاری. اشاره کرد. این کتاب، مشتمل بر خاطرات جلال رفیع، از دانشجویان مبارز انقلابی و از زندانیان سیاسی در دوره حکومت پهلوی است که خاطرات راوی را از اولین دستگیری در سال ۱۳۵۴ تا ۱۳۵۴ در بر می‌گیرد. گفتنی است بخش اعظم خاطرات زندان، با تمرکز بر روی کمیته مشترک ضدخرابکاری، بیان شده است.

۳. انواع خاطره‌نامه

درباره نوع‌شناسی گونه‌های فرعی خاطره‌نامه‌ها توجه به این نکته ضروری است که همانند آنچه پیشتر درباره همه مقولات زندگی‌نوشت‌ها هشدار داده شد، در این طبقه‌بندی نیز انتظار هرگونه صراحت و قطعیتی نابجاست؛ بلکه هدف از نوع‌شناسی نوشتارهای مذکور، قرابت حداکثری به مرزهای دانش با اعتنا به غلبه وجوه همسان یا مشابه میان آنها و بدین ترتیب حصولِ شناختی حداکثری از انواع متداول آن است. در ادامه، برخی از برجسته‌ترین انواع خاطره‌نامه با لحاظ اصل کلیت و لزوم اشتمال حداکثری بر زیرشاخه‌های فرعی ارائه می‌گردد. بدیهی است در بررسی مفصل‌تر، لحاظ اختصاصات جزئی موجب خواهد شد ذیل هر یک از این انواعِ کلی، گونه‌های فرعی دیگری نیز در نظر گرفته شود.

۱-۳. انواع خاطره‌نامه از حیث جریان زندگی‌نگاری

همه زندگی‌نوشت‌های فارسی را می‌توان در جریان‌های پرخروش رود زندگی‌نگاری به نحوی بازشناخت که هر یک با اعتنا به وجه غالب، به یکی از سه جریانِ خویشتن‌نگاری، وقایع‌نگاری و دیگرنگاری متعلق باشند.[۱۲] به این اعتبار می‌توان سه نوعِ «خاطره‌نامه خویشتن‌محور»، «خاطره‌نامه دیگرمحور» و «خاطره‌نامه وقایع‌محور» را تصور کرد؛ اما بنا بر آنچه پیشتر در مبحث نسبت خاطره‌نامه با اتوبیوگرافی آمد، وجه متصورِ نخست، چندان محقق نیست. بلکه قریب به اتفاق خاطره‌نامه‌های موجود، با رویکردهای وقایع‌نگارانه و دیگرنگارانه راوی پدید می‌آیند و در آنها راوی عمدتاً به شرح افعال، مشاهدات و مسموعات خویش در ارتباط با زمینه برجسته حرفه‌ای در تبیین رویدادها و اشخاصی دیگر اهتمام دارد. لیکن در بخشی از آنها، راویِ مؤثر در عرصه اجتماع، با رویکردِ غالبِ شرحِ مشاهدات و مسموعات، از بیان عملکردهای خود حتی در رویدادهای بیرونی و مربوط به حرفه خود، سر باز زده و در مقامِ «راوی– شاهد»، اثر خود را با صبغه مشاهده‌نگاری صورت می‌دهد. برای مثال، احمدمتین دفتری، از رجال معروف

سیاسی ایران در پهلوی اول و دوم، در مسائل اقتصادی دوران پهلوی، در دخالت مستقیم دولت در اقتصاد کشور: خاطراتی چند از دوره زمامداری نویسنده در سال اول جنگ، عمدتاً به بیان تجربیات، روایات و مشاهدات خویش پرداخته است. او این کتاب را در پاسخ به خواهش برخی شاگردان مبنی بر ایراد یک سخنرانی یا نگارش رساله‌ای در این موضوع مهم اقتصادی، آن را به دانشجویان حقوق و علوم سیاسی و اقتصادی اهدا کرد. در این کتاب، روایت‌های زندگی شخصی متین دفتری جلوه‌ای ندارد و او عمدتاً از موضوعاتی نظیر علت پیدایش شرکت‌های دولتی در ایران، انتحار وزیر دارایی، معارضه مالیه و اقتصاد، یک بام و چند هواهای مدیریتی و قرارداد بازرگانی میان ایران و شوروی در سال ۱۳۱۹ سخن گفته است. در مقابل، در برخی دیگر از خاطره‌نامه‌ها، رویکرد وقایع‌نگارانه چندان غلبه ندارد و راوی به شرح احوال و افعال خویش نیز تا حدودی توجه دارد. برای مثال، اشرف دهقانی، در حماسه مقاومت: چریک فدائی خلق رفیق اشرف دهقانی سخن می گوید، در کنار بیان دیده‌ها و شنیده‌ها، بر شرح عملکردهای خویش تأکید دارد. اشرف دهقانی از اعضای اصلی سازمان چریک‌های فدایی خلق ایران، همزمان با دوره پهلوی دوم به نوشتن خاطرات خویش اقدام کرد و سرگذشت و وقایع مبارزاتِ خود و دوستانش را با جزئیات کامل از آغاز جنبش و مبارزات مسلحانه خود به نگارش درآورد. موضوع و هدف اغلب روایات او ترسیم سیمایی از جامعه طبقاتی، شرح دستگیری و شکنجه، و اوضاع زندان انفرادی، زیرزمین شهربانی، سلول انفرادی، زندان‌های اوین و قصر و اوضاع زندانیان و بالأخره شرح چگونگی فرار از زندان است. در این کتاب، هرچند با غلبه وقایع‌نگارانه، روایت‌های زندگی شخصی راوی نیز به چشم می‌خورد.

۲-۳. انواع خاطره‌نامه از حیث موقعیت راوی

۱-۲-۳. خاطره‌نامه فعل‌محور

چنانکه آمد، اغلب خاطره‌نامه‌ها زمینه‌ای سیاسی اجتماعی دارند و قصد راوی در آنها، شرح رویدادها و ماجراهای بیرونی است که عمدتاً بنا به نقش اجتماعی و سیاسی برجسته، از عملکردها و مشاهدات خویش سخن می‌گوید. آنگاه که تکیه نویسنده بر بیان عملکردهای خویش باشد و به تعبیر دیگر، نقش وی در فعلیتِ رخدادها برجسته باشد، می‌توان اثر او را در زمره «خاطره‌نامه‌های فعل‌محور» به شمار آورد. در این خاطره‌نامه‌ها عمدتاً توجه به خویشتن نیز، هرچند نه با اهمیت غالب، محل اعتنای نویسنده است. برای مثال می‌توان از نگاهی از درون به جنبش چپ ایران که در آن حمید شوکت طی گفتگویی فعال، خاطرات مهدی خانبابا تهرانی، یکی از رهبران جنبش چپ ایران و یکی از بنیان‌گذاران و اعضای فعال کنفدراسیون جهانی محصلین و دانشجویان ایرانی در خارج از کشور را از عضویت

در سازمان جوانان حزب توده ایران و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا یک دهه پس از پیروزی انقلاب اسلامی، شنیده و ثبت کرده است.

۲-۲-۳. خاطره‌نامه مشاهده‌محور (گزارشی)

آنگاه که تکیه نویسنده بر شرح مشاهدات خویش در گزارش رویدادهای بیرونی قرار گیرد، نوعی خاطره‌نامه حاصل می‌آید که می‌توان از آن به «خاطره‌نامه گزارشی» تعبیر کرد. گزارش در معنای اصیل، شرح و توضیح یا توصیف جزئیات وضعیت و موقعیت یا واقعه‌ای است که معمولاً بر پایه مشاهده و تحقیق یا هر دوی این‌ها بنا می‌شود.(۱۳) می‌توان از گزارش‌های اندک‌شماری که در آنها ردی از حضور نویسنده بر جای است، با عنوان «گزارش شخصی» یاد کرد. در این دست آثار، «من»ِ نویسنده یا گزارش‌نویس نه به‌منزله شخصیت اصلی و مرجع روایت، بلکه در حاشیه روایت‌ها قرار دارد و شرح وقایع بیرونی و مشاهدات او انگیزه اصلی از شکل‌گیری نوشتار است. این آثار، گاه از تکیه صِرف به حافظه فاصله دارند و گردآوری و طبقه‌بندی اطلاعات نیز در آنها مورد توجه قرار می‌گیرد. برای مثال خاطرات شهید سیدمحمد واحدی از فدائیان اسلام شامل روایات زندگی سیدمحمد واحدی نیست بلکه او مشاهدات خود را در مسیر مبارزه و همگام با شهید نواب صفوی به نگارش درآورده و به‌ندرت از عملکرد و روایات شخصی خویش سخن گفته است.(۱۴)

۳-۳. انواع خاطره‌نامه از حیث موضوع

خاطره‌نامه‌های ایرانیان را می‌توان به لحاظ زمینه موضوعی و درواقع بنا به تعلق راوی به حرفه‌ای خاص، به انواعی متعدد نظیرِ خاطره‌نامه‌های سیاسی، اقتصادی و نظامی طبقه‌بندی کرد. در ادامه، برخی از مهم‌ترین انواع موضوعی خاطره‌نامه‌ها با تأکید بر زمینه فعالیت تخصصی راوی آن‌ها ذکر می‌شود:

۱-۳-۳. خاطره‌نامه سیاسی (رجال حکومتی و فعالان سیاسی)

خاطره‌نامه‌های سیاسی، از متداول‌ترین خاطره‌نامه‌های فارسی به شمار می‌آیند. چنانکه اساساً خاطره‌نگاری در ایران در دوران باستان و سده‌های میانه، با این صبغه آغاز، و حتی انواع مدرن آن نیز با غلبه وجه سیاسی رایج شده است. پس از کتیبه‌های داریوش در بیستون و کتیبه‌های شاپور اول و نرسه و کرتیر موبد که نمونه‌های اولیه آن به شمار می‌آیند، در واقع بسیاری از وقایع‌نگاری‌های دوران اسلامی را می‌توان از اولین نمونه‌های خاطره‌نامه‌های سیاسی به شمار

آورد[۱۵] که در عصر مدرن نیز از نیمه دوم دوره قاجار با فراوانی زیاد، در ساختاری جدید فزونی گرفت[۱۶] و در دوره‌های بعد ادامه یافت. این نوع از خاطره‌نامه‌ها، با توجه به نقش و زمینه حرفه‌ای راویان آنها، گاه با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند. یکی از متداول‌ترین انواع این خاطره‌نامه‌ها از سوی دولتمردان و فعالان سیاسی و حزبی به وجود آمده که از آنها در زمره‌ای وسیع و گسترده تحت عنوانِ «خاطره‌نامه‌های سیاسی» یاد می‌شود. گاه این خاطره‌نامه‌ها توسط رجال حکومتی نوشته می‌شوند. برای مثال، خاطرات جهانگیر تفضلی شامل بخشی از خاطرات سیاسی جهانگیر تفضلی، روزنامه‌نگار و نیز سیاستمدارِ دهه ۱۳۲۰ تا پایان دوره پهلوی است. او علاوه بر عهده‌داری مسئولیت چندین روزنامه و پایه‌گذاری حزب پیکار، بسیاری از پُست‌های حکومتی را نیز عهده‌دار بوده است؛ نظیر معاونت نخست‌وزیری، بازرسی دولت در چند بانک، نمایندگی مجلس و سرپرستی اداره کل تبلیغات و انتشارات. او خاطرات خود را در سال ۱۳۶۵ با کمک حافظه نوشت. گاه فعالان حزبی در فرقه‌های کمونیستی یا فعالان فرقه‌های چپ سیاسی به نگارش خاطره‌نامه خود روی آورده‌اند. برای مثال می‌توان به مویه‌های غریبانه (خاطرات مستوفی) از اسد مستوفی، از اعضای فرقه دموکرات آذربایجان اشاره کرد. مستوفی در خاطرات خود از حوادثی منجر به شکل‌گیری فرقه دموکرات، اعلام استقلال و سپس شکست حکومت این فرقه و نیز شرح فرار خود و برخی هواداران و کارگزاران حکومت جعفر پیشه‌وری به شوروی و گرفتاری در سیاه‌چال‌های استالینی می‌نویسد. برخی خاطره‌نامه‌های سیاسی را فعالان حزبی در عرصه مطبوعات پدید آورده‌اند. برای مثال می‌توان از خاطرات رحیم زهتاب فرد، فعال سیاسی و مطبوعاتی وطن‌دوست، با عنوانِ خاطرات در خاطرات نام برد. او که حدود ۳۸ سال از عمر خود را در عرصه‌های مطبوعاتی و سیاسی گذراند و در درون غائله آذربایجان و قیام حزب دموکرات حضور داشت، خاطرات روزهای بحرانی خویش را در اوایل دهه ۱۳۷۰ نوشت. همچنین برخی مبارزان عقیدتی و مذهبی نیز به ثبت خاطرات خویش اقدام کرده‌اند که آثار آنها در زمره خاطره‌نامه‌های سیاسی می‌گنجد. برای مثال زوایای تاریک، در برگیرنده خاطرات جلال الدین فارسی، متفکر مذهبی و نظریه‌پرداز انقلاب اسلامی در این شمار است. فارسی در خاطرات خویش، به بیان فعالیت‌ها و خاطرات سیاسی خود از زمان دولت محمد مصدق تا دولت ابوالحسن بنی‌صدر می‌پردازد. برخی خاطره‌نامه‌های سیاسی نیز حاصل خامه نظامیان، فعالان حزبی و مبارزان فرقه‌های کمونیستی هستند. برای مثال حسن نظری (غازیانی)، از نظامیان و اعضای مؤثر حزب توده، در گماشتگی‌های بدفرجام به بیان خاطرات زندگی خود به‌ویژه در زمینه نظامی و سیاسی پرداخته است. وی که در اوایل دهه ۱۳۲۰ در هنگ هوایی اصفهان به فعالیت‌های پنهانی برای ایجاد سازمان نظامی حزب توده می‌پرداخت و به گروه افسران قیام خراسان پیوست، در آذربایجان به سازماندهی

نیروهای نظامی جنبش پیشه‌وری کمک کرد. او در این کتاب روایت‌های خود را از ورود به دانشکده افسری به نگارش درآورده است.

۲-۳-۳. خاطره‌نامه نظامی (افسران نظامی)

گاه وجه غالب در خاطره‌نامه، رویدادها و فعالیت‌های نظامی است و نویسنده بسته به کم‌رغبتی یا کم‌اطلاعی در عرصه سیاست، کمتر به موضوعات سیاسی توجه می‌کند. در نظمیه در دوره پهلوی (شهریور ۱۳۲۰ - آبان ۱۳۵۵) خاطرات سرلشکر بازنشسته پلیس یحیی افتخارزاده، این سرلشکر خاطرات خود را از مدت ۳۵ سال خدمت در پلیس ایران در دوره پهلوی روایت کرده است. روایت‌های کتاب، از ۲۰ سالگی نویسنده و شبی که متفقین به ایران حمله کردند آغاز می‌شود. موضوع روایت‌های او درباره چگونگی ورود به نظمیه و آموزش‌های متفاوت، تحصیل در دانشکده افسری، مأموریت‌های مختلف در شهرهای ایران از قبیل آبادان، اهواز، خرمشهر، گرگان و نیز کشورهایی نظیر آلمان، آمریکا و چین، تأسیس اداره مبارزه با مواد مخدر و نیز اداره تشخیص هویت و پلیس بین‌الملل است. اطلاعاتی درباره نظمیه و شهربانی، مستشاران آمریکایی در ایران، محسن مبصر، پلیس اینترپول، اداره تشخیص هویت پلیس بین‌الملل و دانشکده افسری ارتش از مهم‌ترین موضوعات این خاطره‌نامه است.

۳-۳-۳. خاطره‌نامه فرهنگی-ادبی-اجتماعی (فرهیختگان هنر، اندیشه و قلم)

گلبانگ محراب تا بانگ مضراب، دربرگیرنده خاطرات جواد بدیع‌زاده، از آوازخوانان و نوا سازان معاصر ایران است. سیدجواد که دوره‌ای بین سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۳۱ به نمایندگی مردم در مجلس شورای ملی مشغول بود، علاوه بر خوانندگی، در امر آهنگ‌سازی نیز شهرت جهانی داشت و جز در ایران، با سفر به کشورهایی نظیر لبنان، آلمان و هند، به خلق تصنیف‌ها و آهنگ‌های زیادی موفق شد. وی از برجسته‌ترین موسیقی‌دانان دوره بیست‌ساله رضاشاه پهلوی است و در خلق آثار موسیقایی این دوره نقش مستقیم داشته است. بدیع‌زاده با افتتاح رادیو به جمع شورای موسیقی رادیو پیوست و در کنار هنرمندان معاصر، آثار مشهوری در حوزه موسیقی ایرانی پدید آورد. وی از اولین هنرمندانی است که قلم به دست گرفته و گوشه‌هایی از زندگی پر ماجرای هنری اجتماعی خود را با بیانی شیرین و دلکش نوشت.

۴-۳-۳. خاطره‌نامه حبس (زندانیان و مبارزان حکومت پهلوی)

فتنه دور قمری (خاطرات زندان) حاوی خاطرات بهداد اربابی، از مبارزان علیه حکومت پهلوی است که مدت‌ها در زندان‌های محمدرضا شاه گرفتار بود. خاطره‌نویس که طی مبارزات دانشجویی در دوران محمدرضا شاه دو بار به

زندان افتاده، خاطرات خود را از آن ایام از جمله نحوه دستگیری، شرایط زندان، بازجویی و شکنجه، روحیه زندانیان، ورود به زندان، روحیات فردی، ملاقات با پزشک زندان، دیدار با خانواده، اتاق‌های بازجویی، کار و ورزش در زندان، دستگیری مجدد و بازداشت چهار ماهه در کمیته، ماجراهای زندان اوین و قصر، اوضاع جلسات بازرسی، شب‌های انفرادی، کار در زندان، حمام زندان به رشته تحریر درآورده است.

۵-۳-۳. خاطره‌نامه مشاغل (پیشه‌وران)

گذشته از افرادی شناخته که از مشاغل و پست‌های سیاسی و اجتماعی مشهور برخوردارند، برخی از میان عامه جامعه، در خاطرات زندگی خود به خلق گونه‌ای از خاطره‌نامه‌های اجتماعی-فرهنگی اقدام کرده و در آن، به بیان روایت‌های زندگی خویش با تمرکز بر زمینه شغلی و حرفه‌ای اقدام کرده‌اند. برای مثال، آن‌سوی دیوار، خاطرات معلمی به نام نعمت‌الله فیروزکوهی است که ماجراهای زندگی خود را از خدمت در دوره پهلوی دوم، پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به نگارش درآورده است. شرح زندگی او از اشتغال به تدریس در شهریار از توابع تهران و سپس در مشهد، سپس پنج سال خدمت در سرخس و دو سفر خارجی به آلمان و شوروی، تا سال ۱۳۵۲ ضمن گزارش فعالیت در روستاها و شهرهای متعدد، در این اثر آمده است. او پس از ۳۰ سال خدمت، به سراغ نوشته‌ها و یادداشت‌های مربوط به دوران گذشته رفته و با استفاده از آن‌ها این خاطره‌نامه را به نگارش در آورده است.

۶-۳-۳. خاطره‌نامه سفر (سفرنامه)

سفرنامه، نوعی خاطره‌نامه است که در آن، نویسنده به روایت خاطرات خود از سفر، پس از طی ایام سفر و از طریق خاطره‌نویسی اهتمام می‌ورزد. در سنت فارسی، غلبه ثبت گزارش‌های سفر، با نوع نگارش به شیوه یومیه‌نویسی است. چراکه اساساً مسافران، پیش از آغاز و پایان سفر، بر ثبت لحظات و رویدادها سفر اراده و اهتمام دارند؛ و ثانیاً، به لحاظ اهمیت ثبت دقیق رویدادهای سفر، مسافران ترجیح می‌داده‌اند برای از دست ندادن جزئیات ماجراهای سفر، نگهداری آن‌ها را به حافظه موکول نکنند و ثبت روزانه رویدادها را پیشه کنند.[(۱۷)] با وجود این، گاه می‌توان از آثاری در تاریخ زندگی‌نوشت‌های فارسی نشان یافت که نویسنده در آنها، پس از بازگشت از سفر و گذشت مدتی کوتاه یا طولانی از رخدادها، به ثبت و نگارش خاطرات سفرِ سپری‌شده همت می‌ورزد. ممکن است نویسنده در این نگارش، از یادداشت‌های ناقص، کوتاه و پراکنده خویش در طول سفر نیز بهره ببرد. برای مثال می‌توان به سفرنامه مسیر طالبی: سفرنامه میرزا ابوطالب خان (۱۲۱۲-۱۲۱۸ق) اشاره کرد که به کوشش حسین خدیوجم تصحیح و منتشر شده است.

۳-۳-۷. خاطره‌نامه سفارت (سفارت‌نامه)

یکی از شعبه‌های سفرنامه و درواقع، نوعی متداول ذیل خاطره‌نامه سفر، خاطره‌نامه سفارت است. این نوع نوشتاری که آن را می‌توان «سفارت‌نامه» نیز خواند، از سوی کسانی نوشته شده که بنا به مأموریتی حکومتی، برای مدتی در سفر به سر برده‌اند. یادبودهای سفارت استانبول از سیداحمد خان‌ملک‌ساسانی، نویسنده و شاعر و از دیپلمات‌های عصر قاجار، پهلوی اول و پهلوی دوم، یکی از آن‌هاست. نویسنده، در بهمن ۱۲۹۷ با عنوان عضو وزارت امور خارجه به کنسولگری ایران در شهر استانبول ترکیه مأمور شد و در این وزارتخانه بعد از مدتی به سمت‌هایی مختلف نظیر منشی سفارت، نایب سفارت سوئیس و نایب سفارت فرانسه ارتقا یافت. خان‌ملک در سال ۱۳۴۴ و در روزگاری که ۸۵ سالگی را از سر می‌گذراند، خاطرات خود را از دوران مأموریت در سفارت ایران در استانبول به قلم درآورد.

۳-۴. انواع خاطره‌نامه از حیث شیوه شکل‌گیری (باواسطه یا بی‌واسطه)

۳-۴-۱. خاطره‌نامه خودنوشت

نوع اصیل خاطره‌نامه‌ها، در خاطره‌نویسیِ مستقیمِ راوی شکل می‌گیرد؛ به‌طوری‌که راوی به‌تنهایی یا حداکثر با کمک گرفتن از افرادی مطلع و آشنا به فن نگارش، به نوشتن خاطره‌های خود اقدام می‌کند. برای مثال اولین خاطره‌نامه فارسی در دوره جدید، یعنی روزنامه میرزامحمد کلانتر فارس: شامل وقایع قسمت‌های جنوبی‌ایران، به قلمِ خود راوی به نگارش درآمده است. این کتاب، حاوی خاطرات خودنوشت میرزا محمد شریفی حسنی، نویسنده عهد زندیه و کلانتر فارس است. میرزا محمد بعد از مرگ پدر، تحت سرپرستی میرزا محمدحسین، دایی بزرگ خود قرار گرفت که در آن زمان به فرمان نادر، تولیت بقعه شاهچراغ را به عهده داشت. راوی در سال۱۱۷۰ق از سوی کریم‌خان به سمت کلانتری استان فارس منصوب شد و از آن پس به میرزا محمد کلانتر مشهور شد. او در رکاب علیمردان خان به قصد تسخیر مازندران و شکست آقا محمدخان از شیراز به تهران آمد و پس از شکست به اصفهان رفت. میرزا محمد در اواخر عمر، در سفری که به تهران داشت به نگارش خاطرات خود از سال ۱۱۴۲ق تا ۱۲۰۰ق اقدام کرد.

۳-۴-۲. خاطره‌نامه برشنیده

در این نوع نوشته‌ها، فردی دیگر- و گاه افرادی-، به شنیدن و سپس نگارش خاطرات راوی اقدام می‌کند. شأن این فرد در مقام واسطه، بنا به انواع و روش‌های مورد اتخاذ در گفت‌وشنود (مصاحبه)، از حیث نگارش، ویرایش و بازنویسی روایت‌های شفاهی زندگی راوی قابل تعریف است که گاه نیز با تحقیق و تکمله‌نویسی همراه می‌شود.

خاطره‌نامه‌های برشنیده که گفت‌وشنود از عناصر اساسی در شکل‌گیری آن‌هاست، اغلب در وقایع‌نگاری و گاه دیگرنگاری، در تبیین رخدادهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه، ظاهر می‌شوند. ازاین‌جهت، جایگاه آنها به‌منزله محصولی از گونه‌ای تاریخ‌نویسی یا فرایندی متداول است که امروزه از آن به «تاریخ شفاهی» تعبیر می‌شود. برخی نیز اساساً این دست آثار را بدین اصطلاح می‌خوانند.(۱۸) گذشته از روایی و ناروایی این اصطلاح در این کاربرد، بی‌شک بخش زیادی از خاطره‌نامه‌های ایرانی– چه در موضوعات تاریخ دوران پهلوی و چه تاریخ انقلاب اسلامی و دفاع مقدس– طی دهه‌های اخیر با این روش به وجود آمده‌اند. جز خاطره‌نامه‌های موجود پراکنده، می‌توان به سلسله آثاری اشاره کرد که طی آنها، خاطره‌نامه‌های برشنیده زیادی در قالب چندین طرح با هدف تبیین تاریخ معاصر ایران شکل گرفته‌اند.(۱۹)

شاید بتوان اولین خاطره‌نامه برشنیده در فارسی را به روش مصاحبه، خاطرات سیاسی فرخ دانست که به اهتمام و تحریر پرویز لوشانی در سال ۱۳۴۷ منتشر شده است. این کتاب، حاوی خاطرات سیدمهدی فرّخ، از دولت‌مردان ایرانی اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی است که نزدیک به نیم‌قرن مشاغل و مقامات مختلف حکومتی و سیاسی، از قبیلِ هفت مرتبه استانداری و پنج نوبت وزارت و سه دوره سناتوری و دو دوره نمایندگی مجلس و دو مرتبه سفارت کبیری را بر عهده داشته است. این اثر چنانکه در مقدمه آمده، حاصل چهار سال گفت‌وشنود لوشانی با راوی است. راوی، خاطرات سیاسی خود را از سال ۱۳۳۱ق از دوره مأموریت به تربت‌حیدریه آغاز کرده و با سلسله وقایعی تا ماجراهای دوره حکومت قوام‌السلطنه و مجلس چهاردهم شورای ملی ادامه می‌دهد.

انواع خاطره‌نامه برشنیده مصاحبه‌محور از حیث ساختار ظاهری از این قرارند:

۳-۴-۲-۱-۱. خاطره‌نامه برشنیده مصاحبه‌محور (با ساختار پرسش و پاسخ)

خاطره‌نامه‌هایی را که در پی مصاحبه شکل می‌گیرند، می‌توان بر اساس ساختار ظاهری متأثر از دیدگاه و روش تدوین‌کننده، به دو گروه تقسیم کرد. در ریخت ظاهری برخی، پرسش‌ها باقی می‌ماند و در تدوین و ویرایش، شیوه‌ای پیش گرفته می‌شود که بین گفته‌های راوی، بر اساسِ پرسش‌های متناوب و متنوع فاصله‌هایی ایجاد می‌گردد؛ به‌نحوی‌که خواننده بتواند نه‌تنها به جزئیات پرسش‌ها مطلع شود، بلکه پاسخ دقیق هر پرسش را در برابر پرسشِ متناظر دریابد. برای مثال، در آثار متعددی که در طرح «تاریخ شفاهی ایران» به سرپرستی حبیب لاجوردی فراهم آمده‌اند، صورت نهایی پرسش‌ها برجای مانده‌اند.(۲۰)

۳-۴-۲-۱-۲. خاطره‌نامه برشنیده مصاحبه‌محور (بی‌ساختار پرسش و پاسخ)

در برخی خاطره‌نامه‌ها، پرسش‌های مصاحبه‌کننده/مصاحبه‌کنندگان حذف می‌شود و اساساً خواننده با متنی یکدست از حیث زاویه دید اول‌شخص و سبک گفتار مواجه است. بسیاری از خاطره‌نامه‌های موجود از این دست‌اند.

۳-۵. انواع خاطره‌نامه از حیث سطح روایت

خاطره‌نامه‌ها را می‌توان با اعتنا به غلبه هر یک از سویه‌های نقل، تأمل، تحلیل و پژوهش، به چند دسته تقسیم کرد. این نوشتارها در نظری کلی، با عنایت به سطح دانش و آگاهی‌ها، مهارت‌ها و انگیزه‌های راوی در بیان خاطرات- اعم از آنکه خاطراتش را خویش به رشته تحریر درآورده باشد یا آنها را بر کسی خوانده یا در گفت‌وگویی شفاهی بیان کرده باشد- در سه سطح قابل شناخت است. البته آنچنان که پیشتر تذکر داده شد، در این طبقه‌بندی نیز نمی‌توان از صراحت و قطعیت سخن گفت.

۳-۵-۱. خاطره‌نامه نقلی

در این خاطره‌نامه‌ها، خواننده تنها با روایت ساده رخدادها و نقل پی‌درپی آنها مواجه است. برای مثال می‌توان به تا سیاهی در دامِ شاه از پروین غفاری اشاره کرد که راوی در آن، به‌مثابه فردی عامی به نقل روایاتِ بخشی از زندگی خویش در ارتباط با دربار پهلوی و شخص اول آن پرداخته است. در این اثر، خاطرات زنی جوان روایت می‌شود که در بین سال‌های ۱۳۲۶ تا ۱۳۲۸ معشوقه محمدرضاشاه پهلوی بوده و پس از سرخوردگی در آرزوی ازدواج با شاه و طرد از سوی وی، به بازیگری و خوانندگی به‌ویژه در عرصه سینما مشغول می‌شود. پروین در دوران پیری، لبریز از احساس شکست و در اوج غربت و تنهایی، به‌منظور افشای فساد پادشاهی که مدتی معاشر و نزدیک او بوده، به نوشتن این خاطرات اقدام کرده و سرگذشت خود را از دوران نوجوانی تا سال ۱۳۵۲، البته نه با درکی عمیق و استنباط‌هایی جدید و تحلیل رویدادهای گذشته روایت کرده است.

۳-۵-۲. خاطره‌نامه تأملی

در کنار خاطره‌نویس‌هایی که تنها به نقل رخدادها نظر دارند و به این اکتفا می‌کنند که بر اساس وقایع و حقایق تاریخی «چه اتفاقی افتاد؟»، در برخی خاطره‌نامه‌ها اغلب این نیز اهمیت دارد که داستان زندگی «چه معنایی دارد و چرا این اتفاق افتاد؟». نویسنده با تأمل در گذشته خویش، می‌کوشد تا معنی روایت‌ها را درک کند؛ نه اینکه آنها را تنها نقل

کند؛ به‌عبارت‌دیگر، او ضمن بازگویی تجربه زندگی خویش، تلاش می‌کند تا معنایی ورای آن بسازد و به این ترتیب در تولید معنایی بیشتر از زندگی کل بشر سهم شود. این خاطره‌نامه‌ها نشان می‌دهند که واقعیت‌ها چه معنا دارند؛ فقط به عقب نگاه کردن و یادآوری گذشته نیست. می‌توان با توجه به نقش خاطره‌نامه واقعی در جستجو برای کشف حقیقت وقایع گذشته و درک روابط آنها در پرتو نور امروز، بر این حقیقت تأکید داشت که نویسنده موفق فقط به روایت اتفاقات اهتمام ندارد بلکه در پی ارائه فهم‌های جدید یا درس‌های زندگی است. او در اثر خود نشان می‌دهد که چطور از تجربیات تأثیر پذیرفته و چطور عمیقاً آن وقایع راه او را تغییر داده‌اند تا بتواند جهان را طوری دیگر ببیند. سیلورمن، از پژوهشگران معاصر زندگی‌نویسی، بر آن است که در خاطره‌نامه واقعی، گذشته نوشته می‌شود تا حال درک شود. از نظر او خاطره‌نامه، بررسی خود است نه صرفاً روایت خود. راوی تلاش می‌کند تا علت حوادث را کشف و بیان کند. از این جهت، خاطره‌نویسی حقیقی، بیان ساده رویدادها نیست. بلکه نویسنده تلاش می‌کند با تفسیر تجربه خود، زندگی فرهنگی و سیاسی زمان خود، معنای زندگی خود را درک کند (Silverman: 2009). بدین منظور، نویسنده ضمن روایت حوادث پیشین، به تحلیل باورهای گذشته و حال، و حتی بیان ایده‌های آتی خود می‌گراید. به‌طوری‌که اغلب، نوشتن از رویدادهای از سر گذشته، بستری می‌شود برای درک، تأمل و بیان یافته‌هایی مهم‌که در ذهن نویسنده شکل گرفته است. در یک کلام، درحالی‌که برخی، تنها روایت‌ها را نقل می‌کنند، خاطره‌نامه‌نویس موفق، در نقل روایت‌ها مکث، و آنها را تحلیل و تفسیر می‌کند. ایران و جهانی پرتلاطم؛ خاطراتی از دوران خدمت در وزارت امور خارجه ۱۳۲۶-۱۳۵۹، نمونه‌ای از این آثار است. این کتاب حاوی خاطرات دوران خدمت فریدون زندفر، دیپلمات‌برجسته دوران حکومت پهلوی دوم و از سفیران پُرسابقه وزارت امور خارجه است. او در سال ۱۳۲۶ فعالیت در زمینه سیاسی وزارت امور خارجه را آغاز کرد و پس از ۱۶ سال و طی مشاغل و مدارج متعدد، به مقام سفارت‌در کویت، پاکستان و عراق نیز نائل آمد. راوی ضمن بیان تکاپوهای سیاست خارجی کشور در این مدت، در واقع دیدگاه امروزی خویش را درخصوص مسائل و موضوعات و افراد مربوط نیز بیان می‌کند؛ به‌عبارت‌دیگر، او به چرایی رویدادها پس از چگونگی آنها توجه دارد و ازاین‌رو خاطره‌نویسی وی را می‌توان در زمره تاریخ‌نویسی تحلیلی در حوزه سیاست و دیپلماسی به شمار آورد.

۳-۵-۳. خاطره‌نامه پژوهشی

گاه نویسنده صاحب‌نظر، پا را از تأملات و تحلیل‌های شخصی در بیان روایات زندگی فراتر گذاشته و با تقویت وجه

استنادی و ارائه اطلاعات تکمیلی و حاشیه‌ای با استفاده از دستاوردهای نگارشی و پژوهشی پیشین، اثری از خود به جای می‌گذارد که جایگاه آن را نمی‌توان تنها و به‌طور خاص در روایات شخصی اصیل یافت؛ بلکه این دست نوشتارها که اغلب از سوی مورخان و تاریخ‌شناسان پدیدآمده، به سوی آثار پژوهش‌محور با طیفی از اعتبار، در گستره تحقیقات علمی قرار می‌گیرند. برای مثال می‌توان از واقعه اعدام جهانسوز و ریشه‌های سیاسی و اجتماعی آن نام برد. این کتاب، حاوی خاطرات نجفقلی پسیان، از روزنامه‌نگاران و محققان دوران پهلوی درباره محسن جهانسوز است. او در این اثر در کنار ارائه گزارشی از این حادثه به منزله یکی رویدادهای دردناک دهه‌های اخیر تاریخ ایران، تحلیلی از برخی جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی آن زمان ارائه می‌دهد.

در کنار مورخان و پژوهشگرانی که خاطرات خود را با این رویکرد به ثبت رسانده‌اند، گاه وجه پژوهشی خاطره‌نامه، توسط فردی دیگر به انجام می‌رسد یا تقویت می‌شود. در این آثار، که عمدتاً در خاطره‌نامه‌های برشنیده ملاحظه می‌شود، فردی که گفت‌وگو با راوی، نگارش، تدوین، یا برخی فرایندهای منتهی به شکل‌گیری اثر را به عهده دارد، بر حسب تجارب، اطلاعات گسترده و علمی در حوزه موضوعی خاص و توان بهره‌مندی از مدارک و منابع پژوهشی متعدد، با افزودن مستندات و توضیحاتی تکمیلی در حواشی و تعلیق روایات، خاطره‌نامه را از شمارِ خاطره‌نامه‌های صرفاً نقلی و تأملی فراتر می‌کشد. برای مثال می‌توان به خاطرات عزت شاهی اشاره کرده که وجه پژوهشی آن را محسن کاظمی، از تاریخ‌شناسان عصر پهلوی، به انجام رسانده است. او با تکمیل برخی روایات ناقص و ارائه برخی اطلاعات تکمیلی در حاشیه متن اصیل روایت، تا حدود زیادی به این اثر اعتبار علمی بخشیده است.

۳-۶. انواع خاطره‌نامه از حیث برخورداری از استنادات

۳-۶-۱. خاطره‌نامه متکی بر حافظه

خاطره‌نامه، در معنای اصیل آن، بازگشت فرد به گذشته خویش، تنها از دریچه ذهن و باور فردی است. از این جهت، اغلب خاطره‌نامه‌ها با آزادیِ قابل‌توجه، به تنهایی بر حافظه تکیه دارند؛ به‌طوری‌که آدمی در نگارش خاطره‌نامه کافی است که هر چه را به یاد می‌آورد در ترتیبی تاریخی بنویسد. اغلب خاطره‌نامه‌های فارسی از این قبیل‌اند. حاصل چهل سال خدمت ۱۳۱۶ - ۱۳۵۵یکی از آن‌هاست. این کتاب، حاوی خاطرات خودنوشت فریدون سنجر، از نظامیان نیروی هوایی ارتش شاهنشاهی ایران در دوره پهلوی و بیشتر حاوی سرگذشت چهل سال زندگی نظامی او به منزله یکی از افسران عالی رتبه است که تنها با اتکا به حافظه نویسنده نوشته شده است. شاید همین ویژگی موجب می‌شود که این نوشتارها بتوانند جز کوشش در نوشتن واقعیت‌های گذشته، در انواع معدودی مبتنی بر روایات شخصی و

خانوادگی، شامل درون‌نگری و تأملات گذشته باشند؛ اعم از آنکه نوشته‌های حاصل، برای دیگران قابل باور باشد یا نباشد.

۳-۶-۲. خاطره‌نامه مستند به مدارک

معدودی از خاطره‌نویسان، با استناد به مدارک مندرج در بخشی از اثر خود، به تحقیق‌های تاریخی نزدیک می‌شوند و از این جهت، خاطره‌نامه‌های مذکور به منزله متنی تاریخی همراه با مدارک و مستندات، راستی‌آزمایی را برمی‌تابند. به تعبیر دیگر، درحالی‌که واقعیت‌های قابل تأیید در خاطره‌نامه‌های متکی بر حافظه چندان اهمیت ندارند، در این آثار نویسنده به نحوی در پی آن است که به خواننده گوشزد کند که جز راستی و واقعیاتِ رخ‌داده را روایت نمی‌کند. از این جهت، اعتبار تاریخی این خاطره‌نامه‌ها اغلب با مدارک و مستندات پیوست تقویت می‌شوند. مفهوم کلی خاطره‌نامه‌های پیشین این است که چگونه یک نفر زندگی خودش را به یاد می‌آورد، درحالی‌که نویسنده این دست خاطره‌نامه‌ها خود را به تحقیق و ذکر تاریخ دقیق واقعیت‌ها نیازمند می‌بیند و اساساً حقایقی را بیان می‌کند که لازم می‌بیند صدق آنها بررسی و محقق گردد. در ترتیب عمده خاطره‌های پژوهشی که پیشتر از آنها یاد شد، از مدارک و مستندات نیز استفاده می‌شود. برای مثال، می‌توان همچنان از خاطرات عزت‌شاهی به منزله نمونه‌ای در این خصوص نیز یاد کرد.

نتیجه‌گیری

۱. هرچند سابقه شکل‌گیری خاطره‌نامه‌ها، تنوع و تعدد آنها در ایران قابل توجه است، این نوع نوشتاری و گونه‌های فرعی آن در پهنه ادب فارسی ناشناخته مانده است. این مقاله در راستای شناخت ویژگی‌ها و انواع خاطره‌نامه به‌منزله یکی از گونه‌های رایج زندگی‌نوشت‌های شخصی فارسی شکل گرفته است. خاطره‌نامه، در کنارِ «تک‌خاطره»، «مجموعه تک‌خاطرات»، «اتوبیوگرافی» و «وقایع‌نامه شخصی»، انواع پُرکاربرد زندگی‌نوشت‌های شخصی خاطره‌سرشت (حاصل از شیوه خاطره‌نویسی) را تشکیل می‌دهد.

۲. خاطره‌نامه به‌شرح مکتوب فرد درباره تنها بخشی برجسته از زندگی و تجربیاتش در بافتی سلسله‌وار و پی‌درپی اختصاص دارد. خاطره‌نامه‌ها اغلب از سوی افراد مشهور، سیاستمداران، نظامیان و صاحبان حرفه‌های اثرگذار به نگارش درمی‌آیند. ضمن آنکه ساختار و محتوای اغلب آنها موجب شده تا این نوع به داستان‌های بلند شباهت داشته باشد.

۳. خاطره‌نامه، شباهت زیادی به اتوبیوگرافی دارد. به‌طوری‌که گاه حتی در غرب نیز وجوه تمایز آنها به‌درستی شناخته و رعایت نمی‌شود. درحالی‌که منتقدان و نویسندگانِ متبحر به وجوه تفاوت آنها تأکید دارند: در اتوبیوگرافی،

نویسنده، هدف است؛ حال آنکه در خاطره‌نامه، هدف، نه شخص نویسنده، بلکه رویداد/رویدادهای پیرامونِ او است. شناخته‌شدگی و برجستگی نقش اجتماعیِ خاطره‌نامه‌نویس در مقایسه با اتوبیوگرافی‌نویس که می‌تواند خامل‌ذکر باشد، از دیگر وجوه تفاوت آن‌هاست. سویه بیرونی خاطره‌نامه در برابر سویه درونی اتوبیوگرافی، و اشتمال آن بر بخش و وجهی از زندگی در برابر توجه اتوبیوگرافی به طول عمر و ابعاد مختلف زندگی در آن، از مهم‌ترین وجوه تفاوت آنها محسوب می‌شوند.

۴. خاطره‌نامه‌های فارسی را می‌توان از حیث موقعیت راوی (مشاهده‌محور/ فعل‌محور)، موضوع (سیاسی/ نظامی/ فرهنگی/ حبس/ مشاغل و...)، نحوهٔ شکل‌گیری (بی‌واسطه یا خودنوشت/ باواسطه یا برشنیده)، سطح روایت (نقلی/ تأملی/ پژوهشی) و برخورداری از استنادات (متکی بر حافظه/ مستند به مدارک) طبقه‌بندی کرد.

یادداشت‌ها

۱. برای اطلاعات بیشتر، ر.ک. شمشیرگرها: ۱۳۹۷.

۲. در «دایرةالمعارف زندگی‌نوشت» به‌طورکلی همه زندگی‌نوشت‌ها به قالب‌های اتوبیوگرافیک و بیوگرافیک تقسیم شده است.

۳. پیش‌تر از برخی مقولات مذکور یاد شده که جهت پرهیز از تکرار مطلب در اینجا از بیان آنها صرف‌نظر شده است. ر.ک. شمشیرگرها: ۱۳۹۷، ۴۹-۴۸.

٤. نتایج طرح مذکور (طی نامه ۳٦٥۳۷/۹۳) پس از تصویب و اجرا در سازمان اسناد و کتابخانه ملی اکنون در مرحله تکمیل و آماده‌سازی برای انتشار است.

۵. این نوع نوشتاری، موضوع نوشتار مستقل دیگری است. رک. «تک خاطره و مجموعه تک خاطرات فارسی؛ گونه‌ای از زندگی نوشت های شخصی خاطره سرشت»، دوفصلنامه علمی پژوهشی ادبیات پارسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۱۰ شماره ۲ پاییز و زمستان ۱۳۹۹، صص ۱۵۷-۱۸۸.

۶. ر.ک. شمشیرگرها: ۱۳۹۷، ۴۵-۴۶.

۷. برای اطلاعات بیشتر درباره این نوع زندگی‌نوشت در غرب، رک. به مدخل «memoir» در (*Encyclopedia of life writing: 2001,* pp. 595-596)؛ همچنین ر.ک. همین مدخل در «دایره المعارف بریتانیکا» به آدرس: https://www.britannica.com ؛ و نیز ر.ک. همین مدخل در *Oxford advanced learner's dictionary*, 2004.

۸. جمعِ «خاطر»، خواطر و مصدر آن خطور است. در فرهنگ‌های عمومی مترادفات زیادی برای این واژه در مفهوم مظروف خاطره آمده که خارج از قصد و مجال این نوشتار است. برای اطلاعات بیشتر، ر.ک. محمد معین. فرهنگ معین. تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۱، مدخلِ «خاطر»، ص۱۳۸۹.

۹. برای اطلاعات بیشتر، ر.ک. دهخدا: ۱۳۷۳ ، ۱۳، ۱۹۶۷۴.

۱۰. این طبقه‌بندی در مدخل «زندگی‌نامه خودنوشت» در فرهنگ‌نامه ادب فارسی آمده است. ر.ک. انوشه، ۱۳۷۶: ۷۶۳–۷۶۵.

۱۱. درباره «اتوبیوگرافی» ر.ک. مدخل «autobiography: general survey» در (*Encyclopedia of life writing: 2001*, p. 75). همچنین از میان منابع فارسی یا ترجمه شده، ر.ک. (کادن: ۱۳۸۰، ۹۹؛ مدرسی: ۱۷–۱۸؛ رستگار فسایی: ۱۳۸۰، ۲۸۳؛ مقدادی: ۱۳۹۳، ۲۰۶)

۱۲. برای اطلاعات بیشتر، ر.ک. شمشیرگرها: ۱۳۹۷، ۱۳۳–۱۳۴.

۱۳. برای اطلاعات بیشتر درباره گزارش، انواع آن، ر.ک. ادبیات داستانی میرصادقی به نقل از فرهنگ اصطلاحات ادبی هارشا، صص۳۳۵–۳۳۶؛ رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۲۷۸–۲۸۰؛ قاضی‌زاده، علی‌اکبر، گزارش‌نگاری، تهران: دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها، ۱۳۸۷: ۴۳؛ مدرسی، ۱۳۹۰: همچنین برای اطلاع درباره خاطره‌های گزارش‌محور، ر.ک. کمری: ۱۳۸۳، ۸۴.

۱۴. ناگفته پیداست نوشتارهایی که نقش راوی یا گزارشگر در آنها بی‌مقدار است و در میان شرح مشاهدات و رخدادهای بیرونی، بازتابی از حضور و گفتار و رفتار او یافت نشود، اساساً از مقوله زندگی‌نوشت‌ها خارج‌اند.

۱۵. برای اطلاعات بیشتر، ر.ک. اشرف، احمد، «سابقه خاطره‌نگاری در ایران»، بخارا، بهمن و اسفند، شماره۷۴. ۳۳۹–۳۶۳.

۱۶. برای اطلاعات بیشتر، ر.ک. عباسی، سمیه، خاطره‌نویسی و جایگاه آن در تاریخ‌نگاری عصر قاجار، تهران: سخنوران، ۱۳۹۶.

۱۷. با اینکه درباره سفرنامه‌ها، کمابیش در آثاری متعدد سخن گفته شده، تاکنون از این دیدگاه به ساختار و نحوه شکل‌گیری آنها توجه نشده است. (برای مثال، ر.ک. انوشه: ۱۳۷۶، ۸۱۷–۸۲۱؛ رضوانیان: ۱۳۸۸، ۱۱۷–۱۴۶) شناخت و طبقه‌بندی نوشتارهای مبتنی بر رویدادهای سفر نیز عمدتاً با لحاظ معیارهایی دیگر انجام شده است. برای مثال، علیرضا کمری سفرنامه‌ها را از جهت زاویه دید و محتوای مندرج، بر چهار نوع کلیِ برزخی (مثالی، اشراقی)، علمی و تخیلی، تخیلی سیاسی و اجتماعی، و عادی و معمولی می‌داند (کمری: ۱۳۸۳، ۸۵).

۱۸. درباره مقوله «تاریخ شفاهی» و ابهامات و عناصر آن به تفصیل در نوشتارهای مختلف سخن گفته شده است. برای مثال، رک. مجموعه مقالات نخستین همایش تاریخ شفاهی ایران (شانزدهم اسفند ۱۳۸۵). به کوشش اداره کل اطلاع‌رسانی و ارتباطات معاونت اسناد ملی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۷. مصاحبه در تاریخ شفاهی: مجموعه مقالات چهارمین نشست تخصصی و کارگاه آموزشی تاریخ شفاهی (۶ و ۷ اسفندماه ۱۳۸۶)، انتشارات سوره مهر: تهران: شرکت انتشارات سوره مهر، ۱۳۹۴. مسائل حقوقی مصاحبه‌های تاریخ شفاهی، پیمانه صالحی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ۱۳۹۹. پوسمان یاد: گفتارهایی در باب خاطره نگاری و خاطره نویسی جنگ و جبهه/دفاع مقدس. ویراستار و صفحه آرا نسرین خادمی خالدی. تهران: صریر، ۱۳۹۴.

۱۹. برای مثال می‌توان از سلسله آثاری یاد کرد که در تاریخ حکومت پهلوی از وجوه متعدد در «طرح تاریخ شفاهی ایران» از سوی مرکز مطالعات خاورمیانه دانشگاه‌هارارد به همت حبیب لاجوردی، و نیز چندین اثر در تبیین «تاریخ جنبش چپ ایران» به همت حمید شوکت پدید آمده است.

۲۰. گفتنی است که خواننده به دقت و قطعیت نمی‌تواند از نحوه و میزان دخالت مصاحبه کننده، برنویس، تدوین کننده و ویراستار آگاهی یابد. این واقعیت، حتی درخصوص آثاری که فراهم‌آورنده، به روشنی روش کار خود را در مقدمه نوشتار توضیح می‌دهد نیز تا حدود زیادی صادق است؛ حال آنکه قریب به اتفاق آثار فعلی، از توضیحاتی این چنین بی‌بهره‌اند. از این جهت، اطلاعاتی درخصوص این که آیا همه پرسش‌ها در مقابل هر یک از پاسخ‌ها، حفظ شده یا برخی از آنها در تدوین با تغییراتی مواجه شده‌اند، تقریباً دست نیافتنی‌اند.

کتابنامه

ابوطالب بن محمد اصفهانی. (۱۳۹۶). مسیر طالبی: سفرنامه میرزا ابوطالب‌خان (۱۲۱۳ – ۱۲۱۸ق)/ ابوطالب‌بن‌محمد اصفهانی. به‌کوشش حسین خدیوجم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

اربابی، بهداد. (۱۳۷۷). فتنه دور قمری (خاطرات زندان). تهران: ما.

افتخارزاده، یحیی. (۱۳۷۷). نظمیه در دوره پهلوی (شهریور ۱۳۲۰ - آبان ۱۳۵۵)؛ خاطرات سرلشکر بازنشسته پلیس یحیی افتخارزاده. تهران: اشکان، هیرمند.

انوشه، حسن. (۱۳۷۶). فرهنگنامه ادب فارسی (گزیده اصطلاحات، مضامین و موضوعات ادب فارسی). به سرپرستی حسن انوشه. تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

بدیع‌زادگان، جواد. (۱۳۸۰). گلبانگ محراب تا بانگ مضراب. تهران: نشر نی.

پسیان، نجفقلی. (۱۳۷۰). واقعه اعدام جهانسوز و ریشه‌های سیاسی و اجتماعی آن. نوشته نجفقلی پسیان. تهران: مدبر.

تاج‌السلطنه. (۱۳۶۱). خاطرات تاج‌السلطنه. به‌کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، سیروس سعدوندیان. تهران: نشر تاریخ ایران.

تفضلی، جهانگیر. (۱۳۷۶). خاطرات جهانگیر تفضلی. به کوشش یعقوب توکلی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری، دفتر ادبیات انقلاب اسلامی.

خانبابا تهرانی، مهدی. (۱۳۸۰). نگاهی از درون به جنبش چپ ایران: گفتگوی حمید شوکت با مهدی خانباباتهرانی. با مقدمه غلامرضا نجاتی. تهران: انتشار.

خان‌ملک‌ساسانی، سیداحمد. (۱۳۵۴). یادبودهای سفارت استانبول. تهران: بابک.

درخشانی، علی‌اکبر. (۱۳۸۴). ۲۱ آذر ۱۳۲۴ تشکیل فرقه دموکرات آذربایجان و نقش سیدجعفر پیشه‌وری در آن: خاطرات سرتیپ علی‌اکبر درخشانی به انضام متن کامل محاکمات و اسناد. تحقیق، تدوین و ویراسته شاهرخ فرزاد. تهران: شیرین.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۳). لغت‌نامه دهخدا، زیرنظر سیدجعفر شهیدی، تهران: روزنه.

دهقانی، اشرف. (۱۳۵۷). در حماسه مقاومت: چریک فدائی خلق رفیق اشرف دهقانی سخن می گوید. تهران: جنبش.

رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۰). انواع نثر فارسی. تهران: سمت.

رضوانیان، قدسیه. (۱۳۸۸). از سرگذشت‌نویسی به داستان‌نویسی. بابلسر: دانشگاه مازندران.

رضوی، سیدابوالحسن. (۱۳۹۰). ما را به سخت‌جانی خود این گمان نبود: ماجراهای خواندنی و منحصربه‌فرد سید ابوالحسن رضوی نماینده دوره‌های ۱۰-۱۶ مجلس شورای ملی. ابوالحسن رضوی؛ به اهتمام هرمز همایون‌پور. تهران: کتاب روشن.

رفیع، جلال. (۱۳۸۲). از دانشگاه تهران تا شکنجه‌گاه ساواک: روایت مبارزات دانشجویی و حکایت کمیته مشترک ضد خرابکاری. گفتگو با جلال رفیع. تهران: موزه عبرت ایران.

زندفر، فریدون. (۱۳۸۳). ایران و جهانی پرتلاطم؛ خاطراتی از دوران خدمت در وزارت امور خارجه ۱۳۲۶-۱۳۵۹. تهران: آبی.

زهتاب‌فرد، رحیم. (۱۳۷۳). خاطرات در خاطرات. تهران: ویستار.

سپهری، ایرج. (۱۳۷۲). خاطرات رفیق کارگر، فدائی شهید، ایرج سپهری (از جبهه نبرد فلسطین). بی‌جا: اوختای.

سلطانی، محمدطاهر. (۱۳۸۴). خاطرات سلطانی از قصر شیرین تا قصر قجر: گزارش شادروان محمد طاهر سلطانی از واقعه دستگیری و زندان و تبعید سران کرد، لر، بختیاری، قشقایی و بلوچ. (۱۳۱۰ - ۱۳۲۰ خورشیدی). به‌اهتمام محمدعلی سلطانی؛ ویراستار آرش امجدی. تهران: سها.

سنجر، فریدون. (۱۳۷۰). حاصل چهل سال خدمت ۱۳۱۶ - ۱۳۵۵: خاطراتی مجمل از پاره‌ای ناهنجاریهای تلخ در گذشته نیروی هوائی. نوشته فریدون سنجر. تهران: پروین.

شاهی، عزت‌الله. (۱۳۸۵). خاطرات عزت شاهی. تدوین و تحقیق محسن کاظمی؛ برای دفتر ادبیات انقلاب اسلامی [سازمان تبلیغات اسلامی]، حوزه هنری. تهران: شرکت انتشارات سوره مهر.

شفیعی، محمدشفیع. (۱۳۸۴). واقعه سیاسی لار در سال ۱۳۲۸ شمسی. شیراز: ایلاف.

شمشیرگرها، محبوبه. (۱۳۹۷). «انواع زندگی‌نوشت‌های فارسی». ادبیات پارسی معاصر. سال هشتم. شماره اول. بهار و تابستان. صص۴۳-۷۰.

غفاری، پروین. (۱۳۷۶). تا سیاهی در دام شاه. پروین غفاری. تهران: مرکز ترجمه و نشر کتاب.

فارسی، جلال‌الدین. (۱۳۷۳). زوایای تاریک، در برگیرنده خاطرات جلال الدین فارسی، تهران: حدیث: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه اندیشه و هنر اسلامی.

فرخ، مهدی. (۱۳۴۷). خاطرات سیاسی فرخ. باهتمام و تحریر پرویز لوشانی، ۲ج، تهران: امیرکبیر.

فیروزکوهی، نعمت‌الله. (۱۳۷۳). آنسوی دیوار. بی‌جا: نعمت‌الله فیروزکوهی.

کادن، جان آنتونی. (۱۳۸۰). فرهنگ توصیفی ادبیات و نقد. ترجمه کاظم فیروزمند. تهران: شادگان.

کلانتر، محمد بن ابوالقاسم. (۱۳۲۵). روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس: شامل وقایع قسمت‌های جنوبی ایران. تهران: شرکت سهامی چاپ.

متین دفتری، احمد. (۱۳۲۴). دخالت مستقیم دولت در اقتصاد کشور: خاطراتی چند از دوره زمامداری نویسنده در سال اول جنگ. تهران: بی‌نا.

مدرسی، فاطمه. (۱۳۹۰). فرهنگ توصیفی نقد و نظریه‌های ادبی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مستوفی، اسد. (۱۳۸۰). مو یه‌های غریبانه (خاطرات مستوفی). تهران: الهدی.

مقدادی، بهرام. (۱۳۹۳). دانشنامه نقد ادبی از افلاطون تا به امروز. تهران: چشمه.

نظری (غازیانی)، حسن. (۱۳۷۱). گماشتگی های بدفرجام. تهران: ۱۳۷۱.

واحدی، محمد. (۱۳۸۱). خاطرات شهید سیدمحمد واحدی از فدائیان اسلام. تدوین مهناز میزبانی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

El-zein, Abbas (2009). *Interpreting oneself: on memoires*, essays, fiction, and writing, Talk at Macquarie University English Department, 11 May 2009

Encyclopedia of life writing: autobiographical and biographical forms (2001), editor Margaretta Jolly, London: Chicago; Fitzroy Dearborn.

Silverman, Sue William (2009). *Fearless Confessions: A Writer's Guide to Memoir*, US: University of Georgia Press.

www.britannica.com

Silverman, Sue William,"The Meandering River: An Overview of the Subgenres of Creative Nonfiction", in: http://www.suewilliamsilverman.com.